

Waarheid en wijsheid in de economie

ROELF HAAN

Abstract. Waarheid kan worden gezien als een grensbegrip. Haar oorsprong is onpeilbaar. Nut mag niet verward worden met zin; efficiëntie kan tot stand gebracht worden, zin deelt in het grenskaracter van het begrip waarheid. In de economische wetenschap domineert de constructie vooraf, volgens het model van de neoklassieke orthodoxie. De theorie bestudeert veeleer zichzelf dan de economische werkelijkheid die bestaat uit concrete ervaringen van mensen van vlees en bloed. De institutionele verankering in officiële faculteiten, instituten en publicaties belemmert een vruchtbare verhouding tussen deze theoretische en de reële wereld. Er zijn echter steeds meer initiatieven die de aansluiting beter willen leggen. Theoretisch betekent het dat op de rol van het eigenbelang terreinwinst wordt geboekt door de factoren algemeen belang, empathie en compassie als verklarende principes van economische processen. De Gulden Regel is niet maar een negatieve formulering ('wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet') van wat ook positief zou kunnen worden uitgedrukt. Hij luidt: 'Alles wat gij wilt dat u de mensen doen, doet gij hun ook aldus'. Dat is een onuitputtelijke bron van inspiratie voor creatief ondernemerschap.

1. Waarheid en religie

'Wat is waarheid?' is de vraag die ons bezig houdt. 'Bestaat 'de' waarheid? Heeft niet elke culturele en religieuze groep zijn eigen waarheden en wijsheden? En hoe maken we onderscheid tussen waarheid en nepnieuws of *alternative facts*, misleidende informatie waarmee de publieke opinie beïnvloed wordt?'¹ We denken hierover na in samenhang met het boek *Tussen waarheid en wijsheid. De waarheidsvraag in het licht van religieuze diversiteit*.² Daarom wil ik eerst iets zeggen over waarheid in relatie tot religie alvorens de lijn door te trekken naar de economie.³

Het is gebruikelijk onderscheid te maken tussen premodern en modern. 'In het premoderne Europa is het licht van de waarheid van God afkomstig, en in de moderniteit komt dat licht van de rede'. Ik kan er niet zoveel mee. Alsof God en de rede vergelijkbare grootheden zouden zijn die elkaars rol zouden kunnen overnemen. Ook in de Middeleeuwen scheen het licht van de rede, en ook de moderne wetenschap heeft haar geloofsaspect. Ik vrees dat in de gangbare denkwijze de Godsvoorstelling eerst tot een zaak van de rede wordt gemaakt. Gewoonlijk komt dat neer op zo iets als een naïeve natuurwetenschappelijke theorie die de plank natuurlijk mislaat. De tegenstelling zou dan bestaan tussen de ene rationele voorstelling en de andere, maar dan gezien als ondeugdelijk rationeel versus deugdelijk en kritisch rationeel.

We zijn inmiddels, lijkt me, doodmoe van een atheïsme dat eerst het Godsgeloof definieert naar eigen beeld en gelijkenis – om het vervolgens te voorzien van een minteken. De pijlen worden gericht op fundamentalistische vormen van religie, die verwant zijn aan dit atheïsme zelf.⁴ 'Godsdienst' wordt gereduceerd tot zodanige proporties dat die passen in het desbetreffende bestrijdingsmodel. Literaire en mythische bronnen krijgen niet de interpretatie waar zij als niet-wetenschappelijke tekst om vragen. De Babylonische auteurs van het boek Genesis waren geen evolutieonderzoekers.⁵ Degenen die het debat voeren in dergelijke termen doen blijkbaar niet aan hermeneutiek. God is fictie en teksten over God zijn het ook. Want we treffen hem immers niet aan op de wijze van een tafel of een stoel.

Hoe vaak zien we niet dat op deze manier eerst een concept van waarheid versus onwaarheid wordt ingebracht en dan pas de vraag wordt gesteld hoe we die waarheid kennen. Welke waarheid? De waarheid volgens de definitie – impliciet of expliciet – van de vraagsteller zelf. Bijvoorbeeld: waarheid als het alternatief voor nep-nieuws. Geen misverstand: ik ben ook voor ‘echt nieuws’, maar is dat echte nieuws waarheid?⁶ Religieuze waarheid dan. Dat is, aldus de eerste bladzijde van het hierboven genoemde boek, ‘een maatschappelijk probleem van de eerste orde’.⁷ Daarbij moet er onderscheiden worden tussen religie als *believing, belonging* of *behaving*. In het maatschappelijk debat schijnt het voornamelijk te gaan over *belonging*, over ‘wij’ en ‘zij’. Het hoeft geen betoog dat waarheid eerder te maken heeft met *believing* en *behaving*.

De aanhangers van een religie maken veelvuldig een onderscheid tussen ‘ware’ religie en verwaterde of afwijkende vormen ervan. Wie bepaalt dat? Sommige mensen kunnen met gezag spreken over hun eigen godsdienst. Ook als zij constateren dat die in zijn tegendeel is veranderd, blijft dat dezelfde godsdienst heten. Marilynne Robinson maakt een behartenswaardige opmerking naar aanleiding van het Christendom dat zij waarneemt in de VS:

Het is ‘de overgang van het figuurlijke in het letterlijke, van het gehecht zijn aan de tradities van het Christendom in vijandigheid jegens degenen van wie bekend is of van wie verondersteld wordt dat zij die niet delen, die de religie maakt tot het tegendeel van zichzelf. (...) Dit is hoe het Christendom inmiddels wordt gezien door het grote publiek, dat geen betere instructie er over heeft dan dat het ontvangt van schreeuwers en politici. Dat de mensen het verwerpen is onder deze omstandigheden alleen maar hun verdienste. (...) De onderlegde en niet twistzieke tradities (*the learned and uncantankerous traditions*) schijnen er met hun kennis het zwijgen toe te doen en zich binnen de eigen muren te hebben teruggetrokken, een beetje te liefhebben in betekenisloze innovaties terwijl zij hun aanhang te zien slinken’.⁸

In iedere georganiseerde godsdienst – het maatschappelijke verschijnsel van de *belonging* – zijn er religieuze autoriteiten die pretenderen namens God te spreken maar die, zoals Jezus hen ontmaskerde, ‘hun eigen leer onderwijzen, voorschriften van mensen’ (Matt. 15:9, NBV). Het zijn uitspraken volgens de paradigma’s van een wereld met meesters en knechten, machten en krachten, met vrijheid en slavernij, waarheid en leugen. Dit betekent niet dat wij het godsdienstige spreken bij voorbaat moeten wantrouwen. Marilynne Robinson geeft in dit verband wel een veelbetekenende waarschuwing. ‘Het moderne religieuze denken, opmerkelijke en eminente uitzonderingen () daargelaten, is teruggeschrokken van het onpeilbare, alsof de genade andere oorsprongen zou kunnen hebben en *de waarheid een andere aard*’.⁹

De waarheid is van onpeilbare aard. Niemand kan dus vragen: waar heb jij dat eigenlijk vandaan? Hoe bewijs jij dat? Waarheid kan wel voor zichzelf spreken. Het is opmerkelijk dat overal waar waarheid wordt vermoed of gevoeld, die vraag naar de legitimiteit ook niet wordt gesteld.¹⁰ Ik zou waarheid een *grensbegrip* willen noemen. Waarheid bevindt zich op de grens van bekend en onbekend. Wij kunnen haar niet bezitten, laat staan haar tot wapen smeden; wij kunnen haar wel eerbiedigen. Voor alles is dat: de kritische verwerping van alle *-ismen*, alle verabsolutering van menselijke machtsuitingen die zich de waarheid willen toe-eigenen.

Over *waarheid* spreekt ook een atheïst als Alain Badiou. Hij schreef een boek over Paulus.¹¹ Dat is niet zo verwonderlijk, een atheïst die een exegese schijft van Paulus. Want, zoals Rowan Williams zegt: ‘wat Paulus predikt was geen nieuwe “religie”. [Het was] een nieuwe wereldorde, een nieuwe manier om bij God en bij elkaar te horen’.¹² Voor Badiou is de verrijzenis van Christus onzin. Maar de betekenis die Paulus geeft aan dit ‘evenement’ (dat is in het denken van Badiou een technische en pregnante term die hij aan het begrip waarheid relateert¹³) maakt van Paulus historisch gezien de belangrijkste auteur in de wereldliteratuur over het universalisme: ‘Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus’ (Gal. 3 : 28).¹⁴ Paulus

proclameerde op een totaal nieuwe manier de vrijheid en de principiële gelijkheid van alle mensen. Hij is als geen ander actueel in het debat met het rechts-populisme, dat roept: 'Frankrijk voor de Fransen'. 'De wet zou daardoor onder de controle van een 'nationaal' model vallen, *ontdaan van elk werkelijk beginsel*, tenzij dat van de vervolgingen die ermee in werking worden gesteld'.

Dit is niet zomaar een zaak van 'vrijheid van meningsuiting'. Badiou zegt dat, als mensen zo worden gediscrimineerd, niet minder dan de *waarheid* ten onder gaat. De wet wordt ondergeschikt gemaakt aan een 'nationaal' model, aan opportunisme en aan uitsluiting. Hier wordt 'van elk universeel beginsel afstand genomen'.¹⁵ Badiou wijst er op dat 'de waarheid diagonaal [is] ten aanzien van alle communicatiesystemen, zij wordt door geen enkele identiteit geautoriseerd en (dit is duidelijk het meest delicate punt) is niet bepalend voor een identiteit'.¹⁶ Zij staat open voor allen, of is voor iedereen bestemd, zonder dat enige voorwaarde voor lidmaatschap die openheid of bestemming kan inperken'.¹⁷

Nu is het interessant Paulus ook verder te lezen. Hoe communiceren wij *Goddelijke* waarheid als dat een zaak van geloof is? Er staat in de brief aan de Romeinen een heel opmerkelijk zinnetje. "Hou het geloof dat je hebt bij jezelf voor het aangezicht van God".¹⁸ *Bewaar je geloof als iets intiem tussen jezelf en God*. In wezen is het een geheim, iets interns tussen jou en God. De Poolse marxistische filosoof Kolakowski (1927-2009) die in Oxford doceerde bekeerde zich van het atheïsme naar het Christelijk geloof. Naar aanleiding daarvan werd hij door een journalist geïnterviewd. Dat ging zo:

V: Bent u christen geworden ?

A: In zekere zin zou u mij een christen kunnen noemen.

V: In welk opzicht ?

A: Daar ga ik niet nader op in.

V: Waarom niet ?

A: Omdat niemand daar iets mee te maken heeft.

Kolakowski zegt: moet ik mijn geloof uitleggen? Daar hebt u niets mee te maken. Omdat er misverstand van komt. Omdat, in de beeldspraak van Jezus, de honden of de zwijnen het zomaar kunnen vertrappen (Matt. 7 : 6). Hier zijn wij ver verwijderd van het debat over een 'religieuze waarheid' die modelmatig of wetenschappelijk vast te stellen zou zijn. Badiou spreekt over waarheden die tot een bepaald gedrag willen verplichten, en die *in plaats komen* van God.¹⁹ Religies willen oordelen over goed en kwaad. 'Ik mag dit of dat niet van mijn geloof', horen we dan. Systemen geven zekerheid! Zou het in het Bijbelse geloof niet om iets geheel anders gaan?

2. Waarheid in de economische wetenschap: ondergeschikt aan de orthodoxie

Hoewel waarheid gezien kan worden als een grensbegrip, hebben wij de neiging haar *vast* te stellen en tot instrument te maken. De waarheid is dan niet een weg om in te slaan maar de uitkomst van een voorkeur – ieder zijn eigen waarheid – of van een wetenschappelijke methode: we kunnen 'subjectief' te werk gaan of 'objectief'. Als die wetenschappelijke methode tot conventie wordt, levert zij *conventional wisdom* op, conventionele wijsheid.

In de economie is die conventie hoegenaamd oppermachtig. De dienst wordt uitgemaakt door het wereldwijd in gebruik zijnde *textbook*, ongeacht de contextualiteit. Sluit je je aan bij de doctrine, dan heb je verstand van het vak, doe je dat niet, dan ben je een slecht econoom. Het kan natuurlijk zijn dat je relevant onderzoek doet, maar dat wordt dan geacht te liggen op een ander vakgebied dan de economie.

Waarover gaat overigens de economie? Iedereen zal onmiddellijk beamen dat zij studie maakt van het maatschappelijk proces waarin het streven naar welvaart wordt gecoördineerd. Het gaat om de wijze waarop individuen, groepen, netwerken, commerciële en *non-profit* organisaties en de samenleving als geheel beslissen over consumptie, productie, onderlinge verdeling en de verbanden daartussen. Nu wij niet meer leven binnen de betrekkelijke beslotenheid van de familiehuishouding uit de premoderne tijd, moeten wij de hele wereld zien als ons huis, – een huis dat wij economisch hebben in te richten. Het economisch denken moet ons een waarheidsgetrouw beeld geven van de stand van deze inrichting.

Maar economen houden er een eigen werkelijkheid op na die voor gewone mensen wereldvreemd is. Sommige economische studenten, en niet de minste, ontdekken dat zij, om bijvoorbeeld de economische ‘crisis’ te begrijpen, zich beter niet kunnen wenden tot economen, maar tot historici, sociologen of antropologen.²⁰ De economie zou zichzelf reguleren, maar zij doet dat niet. De economie voorspelt vooruitgang, maar veel mensen merken daar niets van als zij aan de kant van de weg belanden van diezelfde economie. Terwijl de economie welvaart creëert, produceert zij elders armoede, of schade aan milieu en samenleving.

De grondoorzaak van de kloof tussen het wereldbeeld van de economen aan de ene kant en de economische werkelijkheid die de mensen ervaren aan de andere kant, is dat de economische methode zelf bepaalt hoe je iets al of niet als economisch feit aanmerkt en wat daarvoor in aanmerking komt. Deugdelijke wetenschappelijke *abstractie* zou moeten inhouden dat het economische aspect wordt geanalyseerd van *concrete feiten of problemen uit de werkelijkheid*, maar in plaats daarvan wordt niet uitgegaan van de situatie die wordt ervaren, maar de theorie *definieert* eenvoudig wat er aan de hand is. Anders gezegd, de theorie maakt zelf wel uit wat economie is of niet.²¹ Het object van de economische studie is dus eigenlijk de economische theorie zelf,²² in plaats van dat het doel ligt in het begrijpen van de complexe en concrete werkelijkheid, op een manier die aansluit bij wat mensen beleven als hun economische situatie.

Het publiek, inclusief politici en journalisten, neemt deze ‘abstracte’ economentaal over. De kranten doen bijvoorbeeld verslag van het feit dat het ‘goed gaat met de economie’. Maar tegelijk kan er sprake zijn van riskante financiële instabiliteit, grote structurele misstanden op de arbeidsmarkt, problemen in de pensioenvoorziening, een groot woningtekort, gebreken in de zorg en het onderwijs, ondermijning van de publieke ruimte door bezuinigingen zoals bij de rechtspraak, beschadiging van het milieu, negatieve klimaateffecten, en zoveel meer externe schadelijke effecten of omstandigheden, binnenslands en wereldwijd, die in deze uitspraak dat het ‘goed gaat’ met de economie niet in de beschouwing worden betrokken. Het zijn wel degelijk factoren die deel zijn van de al of niet goede *economische* ontwikkeling want het is allemaal economie.

Al deze *werkelijke* economische vragen, die te maken hebben met het leven van mensen van vlees en bloed, behoren tot een andere wereld dan die van de economie als wetenschap. In mijn boek *Vergeten vragen* heb ik, met betrekking tot het waarheidsgehalte van het economisch denken, twee principiële voorwaarden ter sprake gebracht: 1) wij moeten ons er rekenschap van geven in *wat voor wereld* wij leven, en 2) van de *attitude* die wij daarin aannemen. Misschien is de grootste vergeten vraag deze: hoe hebben wij als burgers op de oplossing van deze hoofdproblemen van de economie nog enige democratische invloed?²³

Dergelijke vragen worden aan onze economische faculteiten niet gesteld.²⁴ Daar heerst het monopolie van één benadering, die is gemodelleerd naar de zgn. neoklassieke theorie. Als er al concrete economische verschijnselen worden bestudeerd, worden zij eerst aangepast aan dit denkmodel. Nu is het gebruik van modellen in de wetenschap een vanzelfsprekendheid. Daar ligt op zich niet het probleem. Het probleem ligt in de vooronderstellingen van het formele model, de kwantitatieve en inhoudsloze aard ervan,²⁵ en *het ontbreken van de verantwoording, zowel vooraf als achteraf, van het verband met de werkelijkheid* en de economische belangen die daarin een rol spelen. Ook die economische belangen zijn economische verschijnselen.

Het neoklassieke denken beperkt zich tot drie vooronderstellingen die de economische waarheid vooraf conditioneren. Ten eerste die van het individualisme. De economische wereld is een atomistische wereld. Iedere sociale structuur wordt herleid tot een optelsom van individuele beslissingen. Structuren hebben dus geen eigen statuut. De economie, ooit begonnen als sociale en morele wetenschap, opereert in een verondersteld sociaal vacuüm. Ten tweede: het individuele economisch handelen is per definitie optimaliserend, in die zin dat zo rationeel (= efficiënt) mogelijk een bepaalde doelstelling ('rationeel' of niet) wordt nagestreefd met behulp van 'schaarse' middelen.²⁶ Over de rationaliteit van de doelen zelf spreekt de economie zich niet uit.²⁷ De rationaliteit van de economie ligt in deze efficiëntie in het omgaan met middelen, en niet in de keuze van een bepaald doel.²⁸ Ten derde: economisch denken veronderstelt de ingebouwde (zelf-regulerende) tendens naar marktevenwicht. De feitelijke situatie mag verre van evenwichtig zijn, als iedereen economisch-rationeel handelt (met het individuele eigenbelang als doel) zou alles zich bewegen in de goede *richting* van het (markt)evenwicht.²⁹

Dit denkmodel – dat bovendien uitgaat van stabiele voorkeuren van de consument, alsof het *aanbod* niet diens keuzes conditioneert³⁰ – prevaleert boven de werkelijkheid.³¹ Dat die er niet zo uitziet deert geen economisch theoreticus. Hij is immers niet in die werkelijke wereld maar in de wetenschap bezig. Ondertussen beïnvloedt de academische theorie die werkelijke wereld in verregaande mate.³² Dat die wetenschap pretendeert neutraal te zijn voegt nog eens toe aan het gezag dat zij uitoefent.³³ Het komt neer op een 'enorm project de mensheid te vervormen tot mensen die zich gedragen zoals economen zeggen dat zij zich moeten gedragen'.³⁴ Alleen, economen *verklaren* natuurlijk dat zij dit helemaal niet als hun taak zien. Daarvoor wijzen zij naar de politici. Maar dit alibi deugt niet, want via de achterdeur hebben juist economen de 'vreemde autoriteit om de politiek van een uiteindelijke beoordeling te voorzien'. Het politieke discours beperkt de politieke keuzes tot die welke worden gelegitimeerd door het neoklassieke denken.

Economiestudenten in Engeland hebben een netwerk gevormd dat zij de Real World Economics Association³⁵ hebben gedoopt. Het doel is: *rethinking economics*. In een pas verschenen, uitstekend geschreven boek hebben zij deze maatschappelijke oppermacht van het heersende economische dogma de *econocratie* genoemd.³⁶ De 'econocratie' lijkt op een democratie, maar is daarmee in strijd. Zij 'heeft alle formele instituties van een representatieve democratie – zoals politieke partijen en periodieke verkiezingen – maar de doeleinden die de politiek tracht te bereiken zijn gedefinieerd in eng economische termen³⁷ en de besluitvorming vindt plaats zonder enige publiek overzicht.³⁸ Voor de auteurs van *The Econocracy* is het daarom te gevaarlijk de economie over te laten aan de economen. Ik kan niet anders dan dat met hen eens zijn. 'Het is geen wonder dat de economische theorie, wanneer de taakstellende definitie ervan zo schromelijk de plank mis slaat, niet in staat blijkt enig verhelderend licht te werpen op wat economische hoofdproblemen van de samenleving zijn'.³⁹

Neem de analyse van de recente 'crisis'. Dat was een problematiek van macro-economie. Maar de macro-economie, met de speciale functie die daarin de overheid inneemt, is *herleid* tot de micro-economie van het neoklassieke marktdenken. Het overheidsbeleid treft in principe dus geen blaam. Het publiek praatte de politici en economen na: 'als het nodig is, moeten we nu eenmaal de

broekriem aanhalen'. Vijftig jaar geleden, in de tijd van Witteveen en Zijlstra, zou deze crisis heel anders zijn aangepakt en uitgekapt, namelijk op basis van een deugdelijke en wezenlijk *macro-economische* analyse. Deze economen hadden kennis genomen van de baanbrekende theoretische inzichten van John Maynard Keynes (1883-1946).⁴⁰

Nu heet dat oud denken. Alsof oude denkers niet *hermeneutisch* en met het oog op het heden gelezen kunnen worden, – in plaats van hen onmiddellijk door de heersende economische ideologie te laten annexeren of te verwerpen. Dat geldt voor de Bijbelschrijvers, het geldt voor Calvijn, het geldt voor Adam Smith en het geldt ook voor John Maynard Keynes. Maar zoals er ooit een theologie bestond van 'Duizend vragen, één antwoord', zo is er nu een soortgelijke economische orthodoxie die evenzeer in het beton gegoten is van een institutionele verankering. De *belonging* heerst over *belief*.⁴¹

Waarom is de macro-economische crisis niet als macro-economische crisis geanalyseerd? Omdat het allesbeheersend beginsel in de neoklassieke economie uitgaat van het individu.⁴² De theorie wordt getoetst aan andere theoretische modellen in dezelfde benadering in plaats van aan de ervaring van mensen en haar structurele dimensies. De gebruikte kwantitatieve modellen die steeds gecompliceerder worden communiceren niet met de werkelijke wereld. Macro-economische ontwikkelingen hebben wel degelijk een eigen structuur en wetmatigheid. Massale werkloosheid is, zoals Keynes aantoonde, geen keuze van individuen.

Hiermee hangt een ander fundamenteel verschil samen tussen de sinds Reagan en Thatcher ingezette nieuwe orthodoxie enerzijds en Keynes anderzijds. Keynes legde grote nadruk op de radicale onzekerheid in het economisch leven.⁴³ Een hoofdrol in zijn economisch denken kent hij toe aan de instabiliteit van het financiële systeem. Maar het neoklassieke en het zgn. nieuw-klassieke denken ziet de gehele economie als markt, en daar heerst 'rationeel gedrag'. *Fundamentele onzekerheid wordt daarom vertaald naar het begrip risico*. Want risico kan *calculeerbaar* gemaakt worden met behulp van wiskundige risicomodellen. De economische 'agent' vraagt immers om een rationele berekening van de mogelijke toekomstige kosten. Zo denkt men de onzekerheid om te vormen tot de 'wetenschappelijke' zekerheid van de wiskundige risicomodellen gezien vanuit het individuele belang. Zo wordt het speelveld wordt rationeel beheersbaar voor de desbetreffende bank.⁴⁴ Maar deze modellen, zo zij qua consistentie al deugdelijk mochten zijn, betreffen niet het algemeen belang en leveren voor de individuele onderneming niet meer en niet anders op dan er aan veronderstellingen is ingestopt. De crisis werd er noch door voorkomen noch voorspeld.

3. De institutionele inertie van het academisch onderwijs in de economie

Zoals eertijds in theologie en kerk, zo waken vandaag in de economie de officiële experts over de waarheid. Studentennetwerken in verschillende landen pleiten tevergeefs voor *pluralisme* in de economie. Het is immers de discussie *binnen* het vak, eerder dan de discussie met *andere* vakken, die verdieping in de analyse kan brengen. Maar ook als professoren en universitaire docenten zelf heterodox gedrag vertonen, wordt dat afgestraft. Zij worden *de facto* geëxcommuniceerd of op een zijspoor gezet.

Soms vinden zij een loopbaanperspectief als hoogleraar in de economie aan een *niet-economische* faculteit of onderzoeksinstituut. Zo heeft de feministische economie in een aantal landen onderdak gevonden bij de geografie, sociologie of politicologie. Maar hoewel de Engelse feministische econome Diane Elson 'volgens elk criterium een zeer geslaagde vakvrouw is, wordt zij zoals zoveel anderen die afwijken van de neoklassieke economie geweerd van de economische faculteiten in heel Engeland'.⁴⁵ In het project *Rethinking economics* participeren studenten uit verschillende landen. Maar het stuit overall op het beton van de gevestigde belangen.

Dat is niet altijd zo geweest. Keynes vond dat 'een goede econoom moet beschikken over een zeldzame combinatie van gaven. Hij moet tot op bepaalde hoogte wiskundige zijn, maar ook historicus, staatsman en filosoof. Hij moet symbolen begrijpen, maar in woorden spreken. Hij moet het heden bestuderen in het licht van het verleden en met het oog op de toekomst. Geen deel van de menselijke aard en van zijn instituties kan geheel buiten zijn blikveld liggen'.⁴⁶

Toen ik aan de Vrije Universiteit de studie economie begon in 1956, werd er naast de economisch-theoretische vakken zoals prijstheorie, conjunctuurtheorie, openbare financiën etc. niet alleen wiskunde, maar ook economische geschiedenis gegeven, economische geografie, sociologie, geschiedenis van het economisch denken, burgerlijk en handelsrecht en ethiek. Deze vakken waren onderdeel van de economische opleiding. Bij een promotie gold de eis stellingen toe te voegen op een zestal verschillende deelgebieden van de 'economische wetenschappen' *buiten* het specifieke terrein van het proefschrift. Bovendien was het aan de VU toen nog verplicht, alvorens de studie van een vakwetenschap aan je werd toevertrouwd, een eerstejaarscollege filosofie te volgen. Het heeft mijn denken en opereren *binnen* die vakwetenschap beslissend beïnvloed, in kritische zowel als creatieve zin.⁴⁷

Wereldwijd is de vakstudie schrikbarend verschaald. Reflectie heeft plaats gemaakt voor technische kennis. Studenten leren 'hoe je iets moet doen', alsof het in het leven – ook in het beroepsleven en in de economie – aan zou komen op het oplossen van problemen aan de hand van een uniforme gebruiksaanwijzing.⁴⁸ 'Als het waar zou blijken te zijn', schreef Arendt in 1958,

'dat de kennis in de moderne zin van *know-how* en het denken voor goed van elkaar afscheid hebben genomen, dan zullen we met recht hulpeloze slaven worden, niet zozeer van onze machines als wel van onze *know-how*, gedachteloze schepsels die overgeleverd zijn aan de grillen van iedere *gadget* die technisch mogelijk is, ongeacht hoe dodelijk'.⁴⁹

'[In een strikt utilitaristische wereld bestaat] een ingeweven onvermogen om het onderscheid te begrijpen tussen nut en zin (*utility and meaningfulness*)'.⁵⁰

Het onderwijs staat steeds minder in het teken van de toerusting van competente burgers in de democratie, het gaat alles steeds meer om de bevordering van de economische groei.⁵¹ Hierover schreef Martha Nussbaum in haar manifest *Not for profit*. 'Over de hele wereld worden programma's van onderwijs in de kunst en de humaniora op alle niveaus wegbezuinigd, om des te meer te cultiveren wat technisch is'.⁵² Leerlingen worden opgeleid tot 'instrumenten voor de winst'.⁵³ 'Voor politici en beleidsmakers biedt de economie de bekoring van de transformatie van complexe, waarden-geladen, ethisch uitdagende en onzekere beslissingen tot technische puzzels met duidelijk correcte of onjuiste antwoorden'.⁵⁴ Maar *training* kan niet in de plaats komen van *teaching*. Heel het Britse hoger onderwijs valt tegenwoordig onder het *Department of Business*.⁵⁵ Vakken als geschiedenis, literatuur, filosofie en *gender* horen daar niet thuis. Juist omdat zij in hun eigenstandigheid voor de econoom essentieel zijn ter plaatsbepaling van zijn eigen discipline en de inrichting ervan.⁵⁶

Waar blijft de waarheidsvraag? Ik denk dat die in deze ontwikkeling uit het zicht verdwijnt. De zin van het zijn is geen resultaat van technisch kunnen. Zin ontstaat niet als technisch product van 'zingeving'. Zin 'geven' wij niet, zin kan worden ontdekt of erkend.⁵⁷ Techniek is zinvol wanneer zij *beantwoordt* aan zin. Het economisch leven moet worden onderzocht als een voorgegeven, maar te *zin-zijde* van het leven zelf. Het bestaan er van kan niet worden uitgevonden; het kan wel worden onderzocht op haar historische vormgeving.

De zin van het economische is niet herleidbaar tot een subjectieve doelstelling, hoe wijd verbreid ook, zoals het streven *to make money*.⁵⁸ (Praktisch zowel als theoretisch gezien is dit laatste – '*work for income, not for the fun of it*'⁵⁹ – de Amerikaanse definitie van economie,⁶⁰ die ook elders steeds meer veld heeft gewonnen.) In zijn streven naar beheersbaarheid (en dus voorspelbaarheid) ontnemt het gangbare economisch denken aan het begrip waarheid zijn grenskarakter en wordt het begrip onzekerheid ingeruild voor het rationeel *vast te stellen* begrip risico dat beperkt is tot het micro-economische paradigma.

4. De gulden regel en de economie

Daarom zou de economie iets wezenlijks kunnen leren van de theologie.⁶¹ Deze laatste kan haar 'object' niet 'be-grijpen' in de zin van grijpen of beheersen. 'Het niet willen bezitten, het niet willen versmelten, het niet willen herleiden tot hetzelfde is daarbij een voorwaarde'.⁶² Ook voor de economie geldt dat zij haar object niet kan 'bezitten' of construeren. Wetenschapstheoretisch gezien kan de economie zichzelf nooit afdoende definiëren. De zogenaamde '*zin-kern*', dat wil zeggen datgene wat de zin van de economie als economie kwalificeert, is niet verder analyseerbaar en niet aan *zichzelf* te toetsen.⁶³ Ook het *economisch* denken kan niet *versmelten* met economische concepten van eigen makelij.⁶⁴

Manuela Kalsky spreekt over de dialogische relatie tussen God en mens en tussen de mensen onderling die niet kan bestaan zonder de heterogeniteit van het verschil.⁶⁵ Dat moet dus ook gelden voor het economisch handelen, want dat vindt niet plaats in een niemandsland tussen God en mens of tussen mensen onderling.

Dat de standaardreactie van de economen nu is dat ik de dingen hopeloos verhaspel, want 'geloof is geloof' en 'economie is nu eenmaal economie', komt voort uit de volstreekte compartimentalisering van de vakgebieden en zijswijzen die wij praktiseren omdat wij die voor modern houden.⁶⁶ Geloof 'moet' mechanisch gescheiden zijn van economisch handelen. Het geloofsaspect 'mag' niet worden verward met het economisch aspect van de ervaringswerkelijkheid. Maar het concrete handelen vertoont nu juist beide aspecten. Ook als wij het *sociale* aspect wegsnijden uit het idee van wat economie is, houden wij niets over.⁶⁷

Kalsky verwijst in navolging van Karen Armstrong naar de centrale betekenis van de Gouden Regel.⁶⁸ Die regel kent zijn *analogische vertalingen* in de economie. Die te zoeken is voor het economisch denken een veelbelovend en ontdekkend avontuur.⁶⁹ De grote vergeten *analytische* vraag is: hoe verhoudt zich deze of gene economische ontwikkeling tot de gulden regel en wat is de *verklarende betekenis* ervan?

Maar dan moeten we deze regel niet reduceren tot een enge interpretatie van de burgermanswijsheid van 'wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet'. Want dan zitten we midden in de liberaal-individualistische illusie van wat economie zou zijn.⁷⁰ Mijn vrijheid is ongedefinieerd en zonder limiet, zolang ik de vrijheid van de ander niet in juridische zin schaadt. Die ander moet maar zien dat hij óók zelfredzaam is. Dat is geen inclusieve economie. Calvijn heeft getoond *welk economisch inzicht er mee komt* als we ons daarentegen rekenschap geven van de *werkelijke* gouden regel, of zoals hij zegt: de regel der naastenliefde.⁷¹ Jezus formuleert hem in Mattheus 7 : 12 en Lucas 6 : 31 immers heel anders: '*Alles wat gij wilt dat u de mensen doen, doet gij hun ook aldus*'.⁷²

Dat is niet maar een positieve versie van de negatieve regel. Die laatste kan betekenen: 'als ze zich niet met mij bemoeien, doe ik het ook niet met hen'. Dat komt neer op onverschilligheid of passiviteit. Als ik niets fout doe, en mij verder aan de ander niets gelegen laat liggen, 'schaad' ik de ander ook niet. Maar de gulden regel mensen lief te hebben 'zoals mijzelf' houdt iets anders in; het is een uitnodiging tot *ondernemerschap*, waarvoor het tegelijk een onuitputtelijke bron van inspiratie is.⁷³ Het gaat om 'kennen, dienen en vertrouwen'.⁷⁴ Voor de theorievorming betekent het dit: dat terreinwinst wordt geboekt op de rol van het eigenbelang door de factoren algemeen belang, empathie en compassie als *verklarende* principes van economische processen.

Deze gouden regel klinkt door in de uitleg van het 'Gij zult niet stelen' in de Heidelbergse Catechismus,⁷⁵ namelijk dat dit niet alleen maar slaat op het stelen en roven dat de overheid straft. Het gaat over alle manieren 'waarop wij het goed van onze naaste aan ons denken te brengen'; dat gebeurt niet alleen met geweld, maar ook met de 'schijn van het recht'. In de kern komt het er op aan 'het nut van mijn naaste, waar ik kan en mag, te bevorderen en met hem of haar zo te handelen als ik wilde dat men met mij handelt'. Alle arbeid moet in het teken staan van de *trouw*, 'tot hulp van de behoeftigen'.

Evenals de gerechtigheid,⁷⁶ is het ook de economie 'die het gratuite van de liefde nodig heeft om zich te ontvouwen, dichtbij en wereldwijd'. Wanneer de 'economische agent' zich laat informeren door de werkelijkheid buiten zichzelf,⁷⁷ hoe anders gaat dan de instructie op scholen en in *boardrooms* eruit zien omtrent waarheid en wijsheid in de economie. En hoe interessant gaat dan de definitie luiden van het begrip 'economische vooruitgang'!

Aantekeningen en bronvermeldingen

¹ Dit is de thematiek van de Nesciolezingen van de Oecumenische Streekgemeente Kortenhoef in het seizoen 2017/2018, over 'waarheden en wijsheden gezien vanuit diverse vakgebieden als theologie, journalistiek, literatuur, milieu en filosofie'. Aan mij is het thema 'waarheid en wijsheid in de economie' toebedeeld. Dit is de uitgewerkte tekst van de voordracht, mede georganiseerd door de VU-vereniging, die werd gehouden op 15 oktober 2017.

² Manuela Kalsky en André van der Braak (red.), *Tussen waarheid en wijsheid. De waarheidsvraag in het licht van religieuze diversiteit*, Amsterdam University Press, 2016.

³ De lezing vond mede plaats naar aanleiding van de verschijning in 2016 van mijn boek *Vergeten vragen. Humanisme in economisch-theologische perspectief* bij uitgeverij Skandalon. Aan beide publicaties zal hierna worden gerefereerd.

⁴ Karen Armstrong, *The case for God. What religion really means*, Vintage Books, Londen, 2009, p. 7-8.

⁵ Al gaven zij blijk van een duidelijk besef van de verwantschap van mens en dier.

⁶ Wie zo mochten denken zouden bijvoorbeeld Joris Luyendijk moeten lezen: *Het zijn net mensen. Beelden uit het Midden-Oosten*, Amsterdam 2006 (en vaak herdrukt).

⁷ Kalsky & Van der Braak, *Tussen waarheid en wijsheid*, p. 7.

⁸ Marilynne Robinson, *The givenness of things*, Picador, New York 2015, p. 106.

⁹ *Ibid.*, p. 210. Mijn cursivering.

¹⁰ Zoals de vraag van de religieuze gezagsdragers aan Jezus: met welk recht treedt u eigenlijk op? (Matt. 21:23).

¹¹ Alain Badiou, *Paulus. De fundering van het universalisme*, Kampen 2008. De eerste Franse editie verscheen in 1977, ten tijde van de opkomst van Le Pen.

¹² Rowan Williams: *God ontmoeten in Paulus*, Bernedia 2017, p. 34.

¹³ 'Om een waarheid evenementieel tevoorschijn te zien komen is het nodig dat zij ontelbaar, zonder predicaat en oncontroleerbaar is. Dit is nu juist wat Paulus genade noemt: datgene wat predicaatloos plaats vindt, wat de legaliteit overstijgt, wat allen zonder aanwijsbare reden overkomt. Voor zover de genade ons overkomt en er geen aanspraak op kan worden gemaakt, is zij het tegendeel van de wet' (Badiou, *Paulus*, p. 137, cursivering van de auteur).

¹⁴ *Ibid.* p. 38: 'hoe toepasselijk is – voor ons die zonder enige moeite God vervangen door deze of gene waarheid en het Goede door datgene waartoe deze waarheid verplicht – de stelregel [uit Romeinen 2 : 10-11]: "Iedereen die het goede doet wacht glorie, eer en vrede, de Joden in de eerste plaats, maar ook de andere volken. God maakt geen onderscheid" ' (mijn cursivering).

¹⁵ *Ibid.*, p. 38, mijn cursivering.

¹⁶ Stevo Akkerman schrijft in zijn column 'Everhard', *Trouw*, 20 september 2017 (p. 2): '... om de kokende verontwaardiging van de populistten te kunnen pareren, heb je figuren met uitzonderlijke talenten nodig, mensen die binnen de beperkingen van het compromis kunnen laten zien dat ze ergens in geloven en dat het de moeite waard is hen te steunen. Al snel valt dan de term 'authenticiteit', een even onmisbare als ongrijpbare eigenschap. Als je een persoon tegenkomt die het heeft, herken je het meteen – dat wil zeggen: jij herkent het meteen. Een ander ontgaat het wellicht geheel. Ergerlijk is dat.'

¹⁷ *Ibid.*, p. 46.

¹⁸ Romeinen 14 : 22, op basis van de NBG-vertaling van 1951.

¹⁹ Zie noot 11.

²⁰ Historici verklaren de economische ontwikkeling op de lange termijn. 'Wanneer sociologiestudenten meer weten over financiële crises dan economiestudenten, is er een probleem – en niet met de sociologie' (Joe Earle, Cahal Moran and Zach Ward-Perkins, *The econocracy. The perils of leaving economics to the experts*, Manchester University Press, 2017, p. 56). Joris Luyendijk, die zijn boek schreef over de werking van de Londense city (*Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*, Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen 2015), is antropoloog.

²¹ Het economisch aspect is een zinzijde van de werkelijkheid die vooraf gaat aan de studie ervan. De gangbare economische theorie draait deze verhouding om. Zij interesseert zich alleen voor die verschijnselen uit de werkelijkheid die de theorie als het ware legitimeert omdat zij in die theorie passen.

²² '[W]hat defines economics is the object of study – the economy – not a particular way of thinking about it' (Earle e.a., *The econocracy*, p. 127).

²³ Dit is ook de kernvraag van de beide hier besproken publicaties: van Martha Nussbaum in haar manifest *Not for profit* en van de auteurs van *The econocracy*,

²⁴ 'Een eerstejaars promotiestudent krijgt meestal te horen dat hij vooral niet over diepe vragen moet nadenken, want dit leidt hem maar af' (Frans Tijssen in het *Nederlands Dagblad/Gulliver*, 19 februari 2016, p. 14, in een bespreking van dit boek).

²⁵ De Nederlands-Britse econoom Mark Blaug (1927-2011), die een bekend methodoloog is, schreef al dat economen een 'absolute voorkeur hebben voor de vorm van hun argumentering boven de inhoud' (geciteerd in Earle e.a., *The econocracy*, p. 99).

²⁶ De schaarste geldt als kenmerkend uitgangspunt van de economische probleemstelling. De ondeugdelijkheid van deze 'ontologie van de schaarste' blijkt, behalve uit tal van andere theoretische overwegingen, reeds hieruit dat in dit zelfde economisch denken de behoeften als oneindig worden beschouwd. Dan is schaarste dus geen situatie die de economie kan of wil oplossen, maar een *a priori* van het economische denken zelf. Zie hierover *Vergeten vragen*, p. 44, 79/80, 155, 216/217.

²⁷ Dit maakt natuurlijk het begrip ‘rationeel’ *au fond* volkomen onbepaald. Wat rationeel of efficiënt is met betrekking tot het ene doel is het niet noodzakelijkerwijs voor het andere.

²⁸ Volgens de neoklassieke omschrijving van het economisch handelen op de markt is het economisch subject ‘behept met oneindige behoeften, maar heeft de beschikking over schaarse middelen; hij tracht daarmee zijn nut te maximaliseren via afweging van alternatieve combinaties van die middelen. Dit klinkt abstract en de theorie wil het ook zo. Maar aangezien van dat handelen en van dat nut doorgaans *verslag* wordt gedaan in termen van geld, komt dit *in de praktijk* al gauw neer op het idee, dat het kenmerk van ‘echt’ economisch handelen zou zijn gelegen in maximalisatie van inkomen of winst. Dat klinkt aanmerkelijk minder abstract!’ (*Vergeten vragen*, p. 38, cursivering hier toegevoegd).

²⁹ Het is evident dat dit slechts opgaat in beperkte marktsituaties waarin aan zeer specifieke voorwaarden is voldaan die maken dat het prijsmechanisme werkzaam is. Als de *arbeidsmarkt* werkelijk als markt zou functioneren, zouden de lonen op dit moment significant stijgende zijn (hetgeen eveneens wenselijk is met het oog op de Europese markt!). Maar vooral moet worden gewezen op de financiële ‘markt’, die, dit spraakgebruik ten spijt, geheel niet als *markt* functioneert. De afgelopen jaren ontving het midden- en kleinbedrijf nauwelijks of geen krediet, hoewel de prijs ervan – de rente – historisch laag was. Bovenal is het absurd te spreken van een financiële ‘markt’ als we kijken naar de prijs van vermogenstitels: op een echte markt werkt het prijsmechanisme inderdaad in de richting van evenwicht, vanwege de negatieve *feedback*: hoe hoger de prijs, des te minder vraag. De stijgende prijs van een *financial asset* schrikt echter geen kopers af maar trekt ze aan, vanwege hun (speculatieve) verwachting van een nog verdere prijsstijging. Er is dus geen sprake van een negatieve *feedback*, maar juist van een positieve. Dit leidt allesbehalve tot evenwicht, wel tot een *bubble* en een financiële crisis. Zie Roelf Haan, *De relatie tussen financiële en reële sector. Het falen van het geldstelsel als publieke infrastructuur*, <https://docs.google.com/file/d/0B7iNQWnaw2FBUmXWGDdVIObXM/edit>.

³⁰ ‘Een van de meest curieuze illusies van de economen is het leerstuk dat we zouden kunnen noemen de Onbevelekte Ontvangenis van de indifferentiecurve, dat wil zeggen dat smaken eenvoudig gegeven zijn en dat we geen onderzoek kunnen instellen naar het proces waarin zij worden gevormd’, aldus Kenneth Boulding in het in de volgende noot genoemde artikel.

³¹ Hiermee is allerminst gezegd dat de neoklassieke analyse van de marktsituatie niet relevant kan zijn in bepaalde specifieke (lokale) contexten waarin het methodologisch gepast zou zijn deze benadering te volgen. De kritiek op het neoklassieke denkmodel houdt niet in dat deze benadering niet valide zou kunnen zijn onder voorwaarden. Het kan echter niet staan voor de algemeen-economische benaderingswijze.

³² Naarmate het dominante economisch denken grotere invloed heeft op het denken in en de inrichting van de samenleving, sluit de ‘officiële’ theorie meer aan bij het maatschappelijk systeem dat ook feitelijk functioneert. Hierop heeft de Amerikaanse quaker en bekende econoom Kenneth E. Boulding (1910-1993) gewezen in zijn rede ‘Economics as a moral science’, afgedrukt in het tijdschrift *American Economic Review* van maart 1969 (p. 1-12), dat de tekst bevat van zijn Presidential Address voor de jaarvergadering van de American Economic Association op 29 december 1968 in Chicago: ‘De kennis van de sociale wetenschappen is een wezenlijk onderdeel van het sociale systeem zelf, dus objectiviteit in de zin dat het onderzoek zich zou richten op een wereld die niet verandert door het onderzoek ervan is een absurditeit. De tweede moeilijkheid is dat terwijl de wetenschap zich ontwikkelt zij niet langer zuiver die wereld onderzoekt; zij onderzoekt een wereld die zij zelf creëert’.

³³ Dit effect op het gedrag van mensen wordt het ‘performatieve effect’ van de theorie genoemd.

³⁴ Robert Skidelsky, *Keynes. The return of the master*, Penguin Books, 201, p. xvii.

³⁵ Aanvankelijk veelbetekend het ‘Post-Autistic Economic Network’ genoemd.

³⁶ Joe Earle, Cahal Moran and Zach Ward-Perkins, *The econocracy. The perils of leaving economics to the experts*, Manchester University Press, 2017 (ISBN 978 1526 11013 8).

³⁷ Bedoeld zijn: de gangbare economische termen.

³⁸ *Ibid.*, p. 2/3.

³⁹ *Vergeten vragen*, p. 39.

⁴⁰ John Maynard Keynes, *The general theory of employment, interest and money*, MacMillan, Londen, 1936.

⁴¹ Een van onze knapste economen is Bas Jacobs in Rotterdam, maar hij krijgt met zijn macro-economische analyse van de crisis – en de daarin geïmpliceerde fundamentele kritiek op het gevoerde politieke beleid – geen voet aan de grond. Ook de journalistiek is in feite woordvoerder van ‘Den Haag’.

⁴² Zo kan het gebeuren dat aan werklozen wordt voorgehouden dat ze een sollicitatieplicht hebben naar arbeidsplaatsen *die er feitelijk niet zijn*. En dat Mark Rutte in een persoonlijke brief schrijft aan één van de 200.000 werkloze 50-plussers, waarvan de meesten al honderden sollicitatiebrieven hadden geschreven, dat *hij beter moest solliciteren*, zoals bleek in het tv-programma *Hollandse Zaken* op 20 juli 2016.

⁴³ Zie het met grote kennis van zaken geschreven en toegankelijke boek van Robert Skidelsky, *Keynes. The return of the master*.

⁴⁴ De Bijbelse uitdrukking voor een *man-made* zekerheidssysteem waarin vertrouwen wordt gesteld is Mammon. Vgl. Roelf Haan, *The Economics of Honor*, Eerdmans, Grand Rapids 2009, hoofdstuk 11, ‘No one can serve two masters’, p. 56-61.

⁴⁵ Earle e.a., *The econocracy*, p. 100.

⁴⁶ Dit is een bekend citaat van John Maynard Keynes: ‘Alfred Marshall, 1842-1924’, *The Economic Journal*, p. 322. Hier genomen uit Earle e.a., *The econocracy*, p. 93.

⁴⁷ Economiestudenten in Tilburg krijgen nog altijd colleges in de filosofie. In Rotterdam kunnen alle studenten, als zij aan de voorwaarden voldoen sinds kort een combinatie maken met de filosofie en daarin een tweede bachelor halen. Het is facultatief, maar bij de groeiende groep die er voor kiest is de motivatie groot.

-
- ⁴⁸ Ook daarvoor zijn hersens nodig. Zo moeten wij het woord ‘gedachteloos’ begrijpen in wat Hannah Arendt schreef over Eichmann: ‘...hij was niet dom. Het was in zekere zin pure gedachteloosheid – heel iets anders dan domheid – die hem ervoor predisponeerde een van de grootste misdadigers van zijn tijd te worden’ (Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. De banaliteit van het kwaad* (oorspr. ed. Penguin, 1963, 1964), Olympus, 2017⁸, p. 36.
- ⁴⁹ Hannah Arendt, *The Human Condition*, 2nd ed., University of Chicago Press, 1998, p. 3. Het woord ‘gedachteloos’ heeft in dit citaat dezelfde betekenis.
- ⁵⁰ *Ibid.*, p. 154.
- ⁵¹ De term ‘economische groei’ heeft strikt genomen uitsluitend betrekking op de groei van de geldcirculatie, ongeacht de verdelings- en welvaartseffecten daarvan.
- ⁵² Nussbaum, *Not for profit*, p. 23 en passim.
- ⁵³ *Ibid.*, p. 80.
- ⁵⁴ Earle e.a., *The econocracy*, p. 93.
- ⁵⁵ *Ibid.*, p. 130.
- ⁵⁶ Er is dus zeer veel meer aan de hand dan de verontrustende maar moeilijk in de publiciteit komende berichten over de financiering van universitair onderzoek waarvan op grote schaal de commerciële opdrachtgevers de formulering van resultaten naar hun hand zetten.
- ⁵⁷ Heel vaak worden de begrippen ‘zin’ en ‘doelstelling’ met elkaar verward.
- ⁵⁸ *Vergeten vragen*, p. 39/40.
- ⁵⁹ Tibor Scitovsky, *The joyless economy. An inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction*, Oxford University Press, 1976, paperback edition 1977, p. 212.
- ⁶⁰ Zie de onthullende en voor de Europeaan schokkende voorbeelden – voor de Amerikaan eenvoudig uitvloeiels van het economisch principe – die (kritisch) worden beschreven in het boek van de Harvard-filosoof Michael J. Sandel, *What Money Can't Buy. The Moral Limits of Markets*, Penguin Books, 2013.
- ⁶¹ *Vergeten vragen*, p. 185/186. Zie ook p. 35-45 (hoofdstuk 2, ‘Wat is economie?’).
- ⁶² Manuela Kalsky, ‘Tussen waarheid en wijsheid’, in: Kalsky & Van der Braak, *Tussen waarheid en wijsheid*, p. 243-260, hier geciteerd p. 250.
- ⁶³ Herman Dooyeweerd, *A new critique of theoretical thought. Volume II. The general theory of the model spheres*, Amsterdam/Philadelphia, 1955.
- ⁶⁴ Zij maakt geen theoretische abstractie (zeg maar ‘uitstrijk’) van het werkelijke leven, maar construeert op zichzelf staande theorie, waarmee zij vervolgens inderdaad samensmelt. Er zijn hier fundamentele vergeten vragen. Aan de conceptualisering binnen de economische vakwetenschap gaat immers de vorming van *de idee van het economische vooraf*.
- ⁶⁵ Kalsky, ‘Tussen waarheid en wijsheid’, p. 250.
- ⁶⁶ Het leidt tot denkvoorlegenheden in de zin van ‘anomalieën’ (Dooyeweerd), met een nu meer gangbare term ‘aporieën’ genoemd (bijvoorbeeld door Bauman, in zijn in 1993 verschenen *Postmodern ethics*).
- ⁶⁷ Het economische is weliswaar niet herleidbaar tot de andere werkelijkheidsaspecten, maar die andere aspecten hebben hun weerspiegeling binnen het economische. De benadering van wat economie zal hebben te heten komt tot stand binnen de gelijktijdigheid en in samenhang met de andere zijnsaspecten. Zie *Vergeten vragen*, hoofdstuk 10 (p. 173-186), over de verhouding tussen geloof en economie als zinzijden van eenzelfde werkelijkheid die weliswaar niet tot elkaar herleidbaar zijn maar wel samenhangen.
- ⁶⁸ Zij introduceert deze in de ‘negatieve’ variant van Confucius, citerend uit Karen Armstrong, *Compassie*, De Bezige Bij, Amsterdam 2017⁵, p. 15; zie Kalsky, ‘Tussen waarheid en wijsheid’, p. 253. Deze formulering legt zij ook aan Jezus in de mond. Het door Armstrong geïnitieerde *Charter for Compassion* verwijst echter naar de gulden regel in zijn ‘positieve’ vorm (Armstrong, *Compassie*, p. 12).
- ⁶⁹ Het avontuur wordt op verschillende plaatsen in Nederland op zinvolle wijze aangegaan. Zo zijn recentelijk in Tilburg en Amsterdam (VU) de hoogleraren Lans Bovenberg resp. Govert Buijs benoemd vanwege de Goldschmeding Foundation voor Mens, Werk en Economie. Op 15 december 2016 hield Bovenberg zijn inaugurele oratie *Economieonderwijs in balans: kiezen en samenwerken*.
- ⁷⁰ Het was dan ook de liberale boodschap van Edith Schippers in haar eloquente ‘preek van de leek’, gehouden in de Paaskerk in Baarn op 19 februari 2017.
- ⁷¹ *Vergeten vragen*, p. 68, 75, 88, 98, 119, 124, 127, 173.
- ⁷² NBG-vertaling 1951. Of volgens Lucas 6 : 31: ‘Gelijk gij wilt dat u de mensen doen, doet gij hun evenzo’. Karen Armstrong verwijst uiteraard ook naar deze teksten (*Compassie*, p. 64). De Nieuwe Bijbelvertaling is niet helemaal adequaat: ‘Behandel anderen dus steeds zoals je zou willen dat ze jullie behandelen’ (Matt. 7 : 12). De Naardense Bijbel blijft dicht bij het Grieks: ‘Alles wat gij wilt dat de mensen voor u doen, doet ook gij zo voor hen’.
- ⁷³ Vgl. *Vergeten vragen*, p. 43-45.
- ⁷⁴ *Kennen - dienen - vertrouwen* is het motto van het uitzendconcern Randstad.
- ⁷⁵ Heidelbergse Catechismus (1563), vraag en antwoord 110 en 111.
- ⁷⁶ Hadewych Snijdwind, ‘Ik ging waarheid zoeken, waar ik ze maar kon vinden’. Edward Schillebeeckx, een theoloog die naar waarheid snakt’, in: Kalsky & Van der Braak, *Tussen waarheid en wijsheid*, p. 157-171, hier geciteerd p. 166.
- ⁷⁷ Het is interessant dat de Partij voor de Dieren principieel niet uitgaat van de ‘autistische’ economische agent, maar zich laat instrueren door een externe werkelijkheid. Vgl. Ewald Engelen & Marianne Thieme, *De kanarie in de kolenmijn*, Prometheus, Amsterdam, 2016.